

ELZBIETA ZUZAŃSKA-ŻYŚKO

Uniwersytet Śląski

REGION METROPOLITALNY SILESIA W ŚWIETLE KONCEPCJI FUNKCJONALNYCH

Abstract: Silesian Metropolitan Region in Terms of Functional Concepts. Metropolitan areas are currently the most developed places in the world economy. Therefore, their identification is one of the most important problems in the study of cities. Paper presents the problem of metropolitan regions in functional and statistical aspects. The first part of the article describes theoretical and statistical aspects of metropolitan regions in the United States and countries of the European Union. The second part shows the Silesia Metropolitan Region in Southern Poland. It contains 86 municipalities, linked by large commuting to work and a labour market. Eight of the largest cities are considered as its main core where international linkages occurs. Whole region is divided into four smaller functional urban regions: Katowice, Gliwice, Tychy and Bytom.

Keywords: Functional urban region, metropolitan region, Silesia Province.

Wprowadzenie

Metropolie oraz niektóre duże miasta stanowią współcześnie węzły w sieci powiązań gospodarczych [Markowski, Marszał 2006]. Koncentrują się w nich przepływy towarowe i transakcje finansowe o zasięgu krajowym, kontynentalnym i globalnym. Regiony metropolitalne jako złożone struktury funkcjonalno-przestrzenne odgrywają ważną rolę w układzie tych powiązań. Korcelli-Olejniczak [2012] ujmuje *region metropolitalny* jako przestrzenny układ działalności i relacji gospodarczych, a także jako układ rozmieszczenia ludności i jego zmian. Z pewnością jest to obszar funkcjonalny zintegrowany jako całość i zdominowany przez duży ośrodek miejski, którego rola wynika z wysokiej specjalizacji niemal w każdej dziedzinie życia gospodarczego. Obszar taki jest dowodem powstawania struktur i powiązań centralnych. Charakterystyczna jest także obecność ośrodków subdominujących. Koncepcja regionu metropolitalnego nawiązuje do jednego z poziomów systemu osadniczego kraju [Korcelli 1974; Chojnicki 1988; Dziewoński 1990; Maik 1997]. Jest to region wyższego rzędu. Korcelli [1974] podkreśla, że w jego zasięgu domykają się powiązania gospodarcze

oraz społeczne, a granice wyznaczone są przez strefy wpływu wybranych funkcji gospodarczych ośrodka, z którymi wiąże się strefa codziennej mobilności jego mieszkańców oraz inne powiązania funkcjonalne.

Region metropolitalny jest wydzielany na podstawie powiązań funkcjonalnych, różnego typu przepływów usług biznesowych, bankowych, pośrednictwa nieruchomości, usług medycznych, specjalistycznych wyższego rzędu, prawniczych, instytucji kultury i rozrywki. Są to także powiązania handlowe [Heffner, Twardzik 2013], dostawy towarów, a także oddziaływanie giełd i targów [Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2007]. Te powiązania gospodarcze, ale także społeczne w regionie i poza nim, istnieją w złożonej przestrzeni heterogenicznej, która składa się z metropolii, jej satelitów oraz otaczających obszarów wiejskich. Wszystkie one utrzymują ze sobą, a zwłaszcza z biegunem dominującym, wymianę o różnym stopniu złożoności.

Głównym celem opracowania jest odpowiedź na pytanie: czy w centralnej części województwa śląskiego wykształciła się struktura funkcjonalno-przestrzenna, którą można nazwać Regionem Metropolitalnym Silesia?

1. Koncepcja funkcjonalnych regionów miejskich

Koncepcję funkcjonalnych regionów miejskich po raz pierwszy zastosowano przez Berrego [1964] w Stanach Zjednoczonych. W Europie spopularyzowali ją Hall *et al.* [1973], Hall i Hay [1980], a następnie Cheshire i Hay [1989]. Do literatury polskiej zagadnienie to wprowadził Korcelli [1976]. Funkcjonalny region miejski utożsamiany jest z regionem miejskim i zamiennie nazywany regionem funkcjonalnym [Korcelli 1981; Potrykowska 1989]. W Polsce jest to rozległy obszar, z reguły wyższego rzędu i jak zaznacza Rykiel [1989] dotyczy obszarów o relatywnie rzadkiej sieci ośrodków regionalnych. Według Korcellego [1976] funkcjonalne regiony miejskie dzielą się na dzienne systemy miejskie (tzw. funkcjonalne obszary miejskie). Te z kolei są wydzielane na podstawie dojazdów do pracy. Natomiast funkcjonalny region miejski jest ujmowany bardzo szeroko. Zgodnie z podejściem Korcellego [1981] oraz badaniami policentrycznych struktur metropolitalnych w Europie według Halla i Pain [2006] istotne są dojazdy do pracy, ale także inne powiązania funkcjonalne, w tym wielkość rynku pracy.

Według Rykla [1989; Rykiel, Kowalewski 2003] koncepcja regionu miejskiego opiera się na podziale całego kraju na obszary oddziaływania ośrodków regionalnych – regionów funkcjonalnych, w ramach których obsługa ludności w zakresie potrzeb wyższego rzędu odbywa się w cyku dłuższym niż dzienny [Rykiel, Żurkowska 1984].

Nawiązując zatem do pojęcia *regionu metropolitalnego*, jego odpowiednikiem w Europie są funkcjonalne regiony miejskie określane w literaturze zachodniej jako *FUR – Functional Urban Region*. Metodologicznie są one zidentyfikowane według podejścia funkcjonalnego, ponieważ ich granice są wyznaczone na podstawie powiązań i relacji gospodarczych w szerokim aspekcie.

Istotny wkład w badania regionów w przestrzeni europejskiej z wykorzystaniem koncepcji funkcjonalnych regionów miejskich w ujęciu globalnych oddziaływań posiada opracowanie pt. *The Polycentric Metropolis. Learning from Mega-City. Regions in Europe* Hall i Pain [2006]. Jako kryteria delimitacji ustalono w nim powiązania ekonomiczne dojazdów do pracy i potencjał pracujących. W świetle tych założeń funkcjonalny region miejski składa się z rdzenia i zaplecza według ustaleń:

- Rdzeń: 7 pracujących na 1 ha (700 osób na 1 km²) i jednocześnie rynek pracy 20 tys. pracujących lub większy.
- Zaplecze: dojazdy do pracy na poziomie 10% lub więcej. Jeśli dojazdy do pracy są rozproszone przyjmuje się kierunek rdzenia o największych dojazdach.

2. Region metropolitalny w USA i Unii Europejskiej w ujęciu statystycznym

Pierwsze badania obszarów metropolitalnych powstały w USA na początku XX w. Wynikało to z tego, że na kontynencie amerykańskim najwcześniej rozwinęły się procesy metropolizacji, powstawały najbardziej rozwinięte miasta na świecie zwane metropoliami. Szerzej tę problematykę opisuje Szymańska [2007], Korcelli-Olejniczak [2012, za Dickinson, 1934] oraz Zuzańska-Żyśko [2016].

W Stanach Zjednoczonych w 1910 r. pojęcie *obszarów metropolitalnych* wprowadzono do spisu ludności [Zborowski 2005]. Początkowo wyznaczono okręgi metropolitalne (*metropolitan district*), obejmujące miasta, które liczą 200 tys. ludności lub większe oraz przylegające do nich jednostki administracyjne o dużej gęstości zaludnienia. W kolejnych spisach obniżono kryterium ludnościowe. Mankkonen uważa okres ok. 1920 r. w Stanach Zjednoczonych za początek fazy metropolizacji [Maik 2000]. Do tej pory, w fazie industrialnej główną rolę odgrywał przemysł. Natomiast w nowej fazie postindustrialnej, która wiąże się z fazą metropolizacji, najistotniejszą rolę w rozwoju odgrywały szeroko rozumiane usługi.

W latach 50. Biuro Spisu Stanów Zjednoczonych wprowadziło oficjalne przestrzenne jednostki statystyczne [Zborowski 2005]. Wyróżniono siedem typów metropolii: krajowe, regionalne, submetropolitalne, stolice regionalne oraz ośrodki zróżnicowanego przemysłu o funkcjach metropolitalnych, ośrodki przemysłowe pełniące niektóre funkcje metropolitalne oraz o indywidualnym profilu regionalnym [Korcelli-Olejniczak 2012].

W kolejnych latach system metropolitalny w USA ulegał modyfikacjom [<https://www.census.gov/population/metro/data/pastmetro.html>; Winarczyk-Rażniak, Raźniak 2012]. Najnowsze ustalenia według *Rozporządzenia z 2010 r.* weszły w życie w 2013 r. [Federal Register 2010]. *Obszary metropolitalne* to tereny zurbanizowane posiadające co najmniej jeden rdzeń o liczbie ludności 10 tys. lub większej oraz powiązany z nim dojazdami do pracy obszar, posiadający wysoki stopień integracji społeczno-ekono-

micznej. Rdzenie oparte na obszarach statystycznych tzw. *Core Based Statistical Area* – CBSA dzielą się na:

- 1) metropolitalne obszary statystyczne MSA (*Metropolitan Statistical Area*) powyżej 50 tys. ludności; oraz MD *Metropolitan Divisions*, jeśli rdzeń liczy więcej niż 2,5 mln mieszkańców,
- 2) mniejsze obszary statystyczne MSA (*Micropolitan Statistical Area*) o liczbie ludności od 10-50 tys.,
- 3) połączone obszary statystyczne CSA (*Combined Statistical Area*), dające możliwości łączenia różnego typów obszarów.

Przepisy ustawy bardzo szczegółowo określają kryteria przynależności podstawowych jednostek (*counties* – powiatów/hrabstw) do MSA oraz identyfikują główne miasta tzw. *Principal City* zarówno według liczby ludności, jak i dojazdów do pracy [*Federal Register* 2010]. W USA 94% ludności objętych jest powyższą klasyfikacją, w tym 84% mieszka w *Metropolitan Statistical Area*, a 10% w *Micropolitan Statistical Area* [*OMB Bulletin* 2009].

Europa także stanęła wobec wyzwań regionalizacji metropolitalnej. Na początku lat 90. pojawiły się programy pilotażowe na rzecz miast. W 1998 r. Komisja Europejska podjęła inicjatywę na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich. W następstwie powstała sieć ESPON (*European Spatial Planning Observation Network*), która koordynowała badania w regionach i metropoliach otrzymujących wsparcie z programu INTERREG [*Dziennik Urzędowy ...* 2011]. Wypracowano wspólną politykę wydziałania regionów miejskich, a w konsekwencji regionów metropolitalnych [*Regional Typologies....* 2011]. Przyjęte kryteria porządkują przestrzeń europejskich miast na wzór amerykański. Jest to niezwykle ważne z punktu widzenia procesów metropolizacji i globalizacji na świecie. Typologia statystyczna regionów metropolitalnych w państwach Unii Europejskiej powstała m.in. na podstawie programu Urban Audit. Odnosi się on do jednostek statystycznych NTS3 obejmujących grupy powiatów w każdym z europejskich krajów członkowskich [www.stat.gov.pl, www.eurostat.ue]. Pod koniec 2011 r. rozpoczęto realizację piątej edycji projektu.

W świetle tej typologii region metropolitalny składa się z tzw. szerszych stref miejskich – LUZ-ów (*Larger Urban Zones*) lub ich połączonych grup, które liczą co najmniej 250 tys. mieszkańców i posiadają strefę dojazdów do pracy. Przystępując do delimitacji brano pod uwagę następujące kryteria statystyczne:

- rdzeń to miasto (centrum miejskie) powyżej 50 tys. mieszkańców i o gęstości zaludnienia co najmniej 1500/ km²;
- szersza strefa miejska – LUZ to miasto oraz jego obszar dojazdów do pracy powyżej 15% dojeżdżających do pracy do miasta centralnego; jest to strefa powiązań funkcjonalnych.

Większe strefy miejskie LUZ > 250 tys. mieszkańców stanowią jednocześnie region metropolitalny. Typologia wyróżnia trzy rodzaje regionów metropolitalnych w Unii Europejskiej: regiony stołeczne (obejmujące obszary stolic państwowych),

regiony metropolitalne drugiego rzędu (drugi poziom, największe miasta bez stolic) i mniejsze regiony metropolitalne [Zuzńska-Żyśko 2015].

3. Region Metropolitalny Silesia

Pierwsze prace dotyczące problematyki metropolitalności regionu śląskiego powstały po 2000 r. W kontekście rozpatrywanego ujęcia funkcjonalnego na uwagę zasługuje opracowanie Klasika i Kuźnika [2008] ujmujące aglomerację górnośląską jako obszar metropolitalny. Ta problematyka znalazła także odzwierciedlenie w pracach Urzędu Marszałkowskiego w Katowicach (2012), który określił obszary funkcjonalne województwa, w tym Metropolii Górnośląskiej.

Rozpatrując koncepcję funkcjonalnych regionów miejskich, jak i ujęcie statystyczne w świetle szerszych stref miejskich (LUZ) stosowane w Unii Europejskiej, podjęto próbę wydzielenia regionu metropolitalnego w badanym obszarze. W tym celu wykorzystano dane o dojazdach do pracy w regionie śląskim, powierzchni gmin w 2011 r., a także liczbie pracujących w 2010 r. (dane zakupione dla wszystkich typów przedsiębiorstw, w tym do 9 osób).

Ryc. 1. Region Metropolitalny Silesia w ujęciu funkcjonalnym w 2011 r. według dojazdów i gęstości rynku pracy

Źródło: Opracowanie własne.

Koncepcja funkcjonalnego regionu miejskiego według Halla i Pain uwzględnia dwa wskaźniki delimitacji – udział dojazdów do pracy i gęstość rynku pracy. Według tego podejścia w omawianym obszarze występują cztery funkcjonalne regiony miejskie, które tworzą razem jeden rozległy Region Metropolitalny Silesia (ryc. 1).

Koncentruje on 3,3 mln mieszkańców na powierzchni 6 tys. km². Obejmuje 86 gmin, a średnia gęstość zaludnienia wynosi 562 osoby na 1 km². Jest to obszar położony w centralnej części województwa śląskiego, o wysokim wskaźniku urbanizacji (78%). Jego złożona, wieloośrodkowa struktura funkcjonalno-przestrzenna wynika z genezy układu osadniczego w formie konurbacji. Charakteryzuje się silnymi wewnętrznymi powiązaniem rynku pracy, a także międzynarodowymi powiązaniem gospodarczymi. Region metropolitalny przyjmuje 207 tys. przyjeżdżających do pracy (przy kryterium 10% dojazdów z gminy), ale faktycznie składa się z czterech mniejszych obszarów. Największy to funkcjonalny region miejski Katowic (FUR Katowice) położony centralnie w województwie. Drugim, co do wielkości jest funkcjonalny region miejski Gliwic usytuowany w zachodniej części. Dwa kolejne skupione są wokół Tychów i Bytomia. Centralne miasta wydzielonych regionów tworzą jednocześnie rozległy, wieloośrodkowy rdzeń regionu metropolitalnego. Należą do nich: Katowice, Chorzów, Siemianowice Śl., Sosnowiec, następnie Gliwice i Zabrze oraz Tychy i Bytom. W 2014 r. koncentrowało się w nich 28 firm europejskich stanowiących centra usług biznesowych różnego typu, 16 filii amerykańskich (USA, Kanada) i jedna azjatycka. Ponadto 17 kolejnych firm świadczy usługi wyższego rzędu na rzecz rynku krajowego [Zuzańska-Żyśko 2016]. Katowice wykazują usługi metropolitalne związane z kulturą (zwłaszcza muzyką) o zasięgu krajowym i międzynarodowym oraz ponadregionalnym w zakresie wyspecjalizowanej konsumpcji i służby zdrowia [Zuzańska-Żyśko 2012; Szajnowska, Zuzańska-Żyśko 2013].

Poza rdzeniem regionu metropolitalnego znajdują się takie miasta, jak: Mysłowice, Piekary Śląskie, Ruda Śląska, Świętochłowice, Dąbrowa Górnicza i Jaworzno¹. Te ośrodki nie spełniają kryterium wielkości dla struktur metropolitalnych w zakresie wielkości rynku pracy i gęstości miejsc pracy. Tym samym klasyfikują się jako miasta o słabszej sile oddziaływania w omawianym obszarze.

W świetle ustaleń badawczych miasta: Katowice oraz Chorzów, Sosnowiec i Siemianowice Śląskie to trzon funkcjonalnego regionu miejskiego Katowic i zarazem Regionu Metropolitalnego Silesia. Jest on 4-krotnie większy od pozostałych. Tylko Katowice charakteryzują się dodatnim saldem dojazdów do pracy. Pozostałe miasta nie wytworzyły własnego zaplecza o odpowiedniej sile, dlatego wobec powyższych ustaleń można je uznać za subcentra Katowic pierwszego rzędu. W istocie tworzą one ośrodki pomocnicze dla Katowic. Bliskość miast sprzyja konsolidacji w przyszłości w jeden organizm miejski. Funkcjonalny region miejski obejmuje aż 2,5 mln mieszkańców, a dojeżdża do niego 178 tys. pracowników z 70 gmin. Rynek pracy w rdzeniu koncentruje 436 tys. miejsc pracy.

¹ Jaworzno wystąpiło z Górnośląskiego Związku Metropolitalnego – GZM w styczniu 2017 r., jak również zajęło negatywne stanowisko w sprawie włączenia do struktury metropolitalnej, w związku z ustawą metropolitalną dla województwa śląskiego.

W zachodniej części Regionu Metropolitalnego Silesia znajduje się drugi funkcjonalny region miejski Gliwice. Składa się z miasta rdzeniowego – Gliwic, jego subcentrum – Zabrze i pozostałych 8 gmin. Liczy 487 tys. mieszkańców i zajmuje powierzchnię 988 km². Razem w rdzeniu (dwa miasta) pracuje 186 tys. osób, a dojeżdża 14,3 tys. pracujących. Ośrodek ma najlepiej rozwinięte funkcje metropolitalne po Katowicach [Petryszyn 2007], co wiąże się z jego korzystną trajektorią rozwoju [Gwosdz 2014]. Gliwice koncentrują co najmniej 9 międzynarodowych centrów nowoczesnych usług biznesowych (2014 r.), charakteryzują się także wieloma inwestycjami i udanymi projektami rewitalizacji.

Na południe od Katowic zaznacza się trzeci, choć niewielki funkcjonalny region miejski Tychów. To miasto zdecydowanie zwiększyło w ostatnich latach pozycję na rynku gospodarczym, posiada własną strefę wpływu dojazdów do pracy, strefę suburbanizacji oraz odznacza się także dynamiczną suburbanizacją wewnętrzną. Region liczy 171 tys. mieszkańców, zajmuje powierzchnię 202 km², w rdzeniu – Tychach pracuje 65 tys. i dojeżdża do niego 5,6 tys. osób.

Najmniejszym z omawianych jest funkcjonalny region miejski Bytomia. Choć sam tworzy rdzeń odrębnego regionu funkcjonalnego, to odznacza się bardzo silnymi wyjazdami do pracy do Katowic. Łączna liczba ludności to 193 tys. mieszkańców, przy 5,8 tys. dojeżdżających do pracy. Bytom boryka się z poważnymi problemami społeczno-gospodarczymi, dlatego w przyszłości należy spodziewać się jego dalszej marginalizacji w systemie osadniczym regionu.

Rozpatrując z kolei Region Metropolitalny Silesia w drugim ujęciu – statystycznym, nawiązującym do szerszych stref miejskich tzw. LUZ-ów stosowanych w Unii Europejskiej, zauważa się podobny zasięg przestrzenny, ale inną granicę wielośrodkowego rdzenia. Wynika to z tego, że ujęcie statystyczne bierze pod uwagę gęstość zaludnienia i wielkość miasta, podczas gdy ujęcie funkcjonalne gęstość rynku pracy. Region metropolitalny w ujęciu LUZ-ów liczy 2,9 mln mieszkańców i obejmuje 4,6 tys. km². Tworzą go 74 gminy. W świetle przyjętych kryteriów unijnych rdzeń tworzy 10 miast, a dojeżdżający do pracy kształtują się na poziomie 204,7 tys. osób.

Podsumowanie

Pojęcie *regionu metropolitalnego* wiąże się z najbardziej rozwiniętymi gospodarkami współczesnego świata. Dlatego problematyka ta jest ważnym aspektem zarówno z punktu widzenia funkcjonalnego, jak i teoretycznego. Różne podejścia do definiowania regionów metropolitalnych ukazują złożoność problemu, w rezultacie prowadzą do wskazania najważniejszych miast wraz z ich otoczeniem na danym obszarze.

Doświadczenia amerykańskie pokazują, że regiony metropolitalne są strukturami bardzo dynamicznymi, a wiele zmian w kształtowaniu ich granic w różnych dekadach świadczy o wysokim poziomie rozwoju metropolizacji i jej wpływie na współczesną gospodarkę.

W obliczu globalizacji także kraje zjednoczonej Europy dołączyły do wyścigu metropolitalnego, ustalając co prawda niedoskonałe, ale porównywalne kryteria dla regionów metropolitalnych. Przyjęty sposób agregowania danych wydaje się porządkować problematykę osadniczą, tym samym ukazuje hierarchię miast i regionów metropolitalnych w całej Unii Europejskiej.

Procesy metropolizacji oddziałują także na mniejsze regiony, w tym postindustrialne. Ma to również miejsce w przypadku badanego obszaru. Odpowiadając na postawione pytanie: czy w centralnej części województwa śląskiego wykształciła się struktura funkcjonalno-przestrzenna, którą można nazwać Regionem Metropolitalnym Silesia, wydaje się, że procesy metropolizacji rozpoczęły się na tym obszarze i w przyszłości będą przybierać na sile. Powiązania dojazdów do pracy oraz rynku pracy wskazują na rekonfigurację struktur funkcjonalno-przestrzennych. W świetle przedstawionych koncepcji funkcjonalnych przyjmują one postać Regionu Metropolitalnego Silesia, który składa się z 86 gmin położonych w czterech mniejszych funkcjonalnych regionach miejskich. Przedstawiona koncepcja ukazuje jednocześnie nowy rdzeń gospodarczy badanego obszaru, który składa się z ośmiu najsilniejszych miast oraz ich rozległą strefę wpływu. Coraz większą rolę na badanym obszarze zaczynają odgrywać także międzynarodowe korporacje, które przyczyniają się do internacjonalizacji powiązań sieciowych. Co prawda najważniejszym miastem są Katowice, przyciągające nowe inwestycje nowoczesnych usług biznesowych i to one stanowią główny węzeł gospodarczy regionu metropolitalnego, ale coraz częściej międzynarodowe firmy lokują się także w pozostałych miastach rdzeniowych. To wpływa na tworzenie się nowoczesnych struktur funkcjonalno-przestrzennych zgodnie z ideą regionów metropolitalnych.

Region Metropolitalnego Silesia można także rozpatrywać w ujęciu statystycznym, które nawiązuje do szerszych stref miejskich tzw. LUZ-ów. Jednak to podejście ukazuje raczej dzienne systemy miejskie miast, a nie faktyczne powiązania gospodarcze.

Literatura

- Berry B., 1964, *Cities as Systems within System of Cities*. Papers in Regional Science Association, 13, s. 147–163.
- Cheshire P., Hay D., 1989, *Urban Problems in Western Europe: An Economic Analysis*. London, Unwin Hyman.
- Chojnicki Z., 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*. Przegląd Geograficzny, z.4, s. 491–510.
- Dickinson R. E., 1934, *Metropolitan Regions in the United States*. Geographical Review, 23, s. 278–286.

- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej*, 2011/C 376/02 z 22.12.2011, Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie „Metropolie i miasta-regiony w kontekście strategii Europa 2020”.
- Dziewoński K., 1990, *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*. Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, s. 154.
- Federal Register*, 2010, Standards for Delineating Metropolitan and Micropolitan Statistical Area; Notice, t. 75, nr 123.
- Gwosdz K., 2014, *Pomiędzy starą i nową ścieżką rozwojową. Mechanizmy ewolucji struktury gospodarczej i przestrzennej regionu tradycyjnego przemysłu na przykładzie konurbacji katowickiej po 1989 roku*. IGiPZ UJ, Kraków.
- Hall P., Hay D., 1980, *Growth Centres in the European Urban System*. Heinemann, London.
- Hall P., Pain K. (red.), 2006, *The Polycentric Metropolis: Learning from Mega-City Regions in Europe*. Earthscan, London.
- Hall P., Gracey H., Drewett R., Thomas R., 1973, *The Containment of Urban England*. 1, 2, George Allen and Unwin, London.
- Heffner K., Twardzik M. (red.), 2013, *The Impact of Shopping Malls on the Outer Metropolitan Zones (the Example of the Silesian Voivodeship)*. Studia Regionalia KPZK PAN, t. 37, Warszawa.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2007, *Centrum targowo-bazarowe w strefie podmiejskiej Łodzi i jego funkcjonowanie po wejściu Polski do Unii Europejskiej*. Czasopismo Geograficzne, t. 78, z. 4, s. 303-323.
- Klasik A., Kuźnik F., 2008, *Aglomeracja Górnośląska wobec wyzwań przyszłości*. Studia KPZK PAN, t. 120, s. 152-179.
- Korcelli P., 1974, *Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast*. Studia KPZK PAN, t. XLV, Warszawa.
- Korcelli P., 1976, *Aglomeracje miejskie w systemach osadniczych*. Przegląd Geograficzny, t. 48, z. 4, s. 589-598.
- Korcelli P., 1981, *Regiony miejskie w systemie osadniczym Polski*, [w:] *Studia nad migracjami i przemianami systemu osadniczego w Polsce*, K. Dziewoński, P. Korcelli (red.). Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 140, s. 189-212.
- Korcelli-Olejniczak E., 2012, *Region metropolitalny. Pojęcie, struktura przestrzenna, dynamika*. Prace Geograficzne, nr 235, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Maik W., 1997, *Podstawy geografii miast*. UMK, Toruń.
- Maik W., 2000, *Pojęcie i rozwój miast*. Wielka Encyklopedia Geografii Świata, t. 19, Osadnictwo, Wyd. Kurpisz, Poznań.
- Markowski T., Marszał T., 2006, *Metropolie. Obszary metropolitalne. Metropolizacja. Problemy i pojęcia podstawowe*. KPZK PAN, Warszawa.

- Metropolitan Regions in the EU*, 2009, Regional Focus, European Union Regional Policy, Brussels, DG REGIO, nr 1.
- OMB Bulletin*, nr 10-02, 2009, Update of Statistical Area Definitions and Guidance on Their Uses, Executive Office of the President, Office of Management and Budget, Washington, 20503.
- Petryszyn J., 2007, *Gliwice jako ośrodek powiatowy i rozwijające się centrum regionalne*. Geographia, Studia et Dissertationes, 29, Katowice, s. 87-97.
- Potrykowska A., 1989, *Funkcjonalne regiony miejskie w krajowym systemie osadniczym*, [w:] *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*, P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.). Prace Geograficzne, 152, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 55-75.
- Regional Typologies: a Compilation*, 2011, Regional Focus, European Union Regional Policy, nr 1, s. 4-5.
- Rykiel Z., 1989, *Struktury przestrzenne regionu katowickiego*, [w:] *Struktury i procesy społeczno-demograficzne w regionie katowickim*, Z. Rykiel (red.). Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 151, s. 17-22.
- Rykiel Z., Żurkowska A., 1984, *Regionalne systemy osadnicze i ośrodki regionalne*. Czasopismo Geograficzne, 55, s. 173-189.
- Rykiel Z., Kowalewski M., 2003, *Rozwój pól miejskich Bydgoszczy i Torunia. Główne koncepcje*, [w:] *Funkcje metropolitalne i ich rola w organizacji przestrzeni*, I. Jażdżewska (red.). XVI Konwersatorium Wiedzy o Mieście UŁ, Łódź, s. 179-190.
- Szajnowska-Wysocka A., Zuzañska-Żyśko E., 2013, *The Upper-Silesian Conurbation on the Path towards the "Silesia" Metropolis*. Bulletin of Geography, Socio-economic Series, nr 21, s. 111-124.
- Szymańska D., 2007, *Urbanizacja na świecie*. PWN, Warszawa.
- Winiarczyk-Rażniak A., Raźniak P., 2012, *Migracje wewnętrzne ludności w polskich obszarach metropolitalnych u progu XXI wieku*. Wyd. Nauk Uniw. Pedagog., Kraków.
- Zborowski A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Karkowa)*. IGiP UJ, Kraków.
- Zuzañska-Żyśko E., 2012, *Funkcje metropolitalne Górnośląskiego Obszaru Metropolitalnego*. Studia Regionalne i Lokalne, nr 2, 48, s. 39-61.
- Zuzañska-Żyśko E., 2015, *Obszary metropolitalne w statystyce europejskiej*. Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, Wyd. UŁ, z. 22, Łódź, s. 5-22.
- Zuzañska-Żyśko E., 2016, *Procesy metropolizacji. Teoria i praktyka*. PWN, Warszawa.
- [www.census.gov/population/metro/data/pastmetro.html].
- [www.eurostat.uej].
- [www.stat.gov.pl].